

Баядилова-Алтыбаева Айнура Бактыгалиевнаның
«6D020500-Филология» мамандығы бойынша
философия докторы (Phd) дәрежесін алу үшін дайындалған
«Тілдің мәдениетті трансляциялаудағы таңбалық сипаты»
атты диссертациясының
АНДАТПАСЫ

Жұмыстың жалпы сипаттамасы. Тіл – белгілі бір қоғамның мәдениетін бейнелейтін және ұрпақтан ұрпаққа жеткізетін басты құралдардың бірі.

Тілдік таңба – тек адамдар арасындағы ақпарат алмасудың құралы ғана емес, сонымен қатар белгілі бір этностың, қауымдастықтың немесе қоғамның мәдени болмысын бейнелейтін маңызды символдық жүйе болып табылады. Ол халықтың тарихи жады мен дүниетанымын, дәстүрі мен рухани құндылықтарын өз бойына сіңірген мәдени кодтарды сақтап, ұрпақтан ұрпаққа жеткізуші қызметін атқарады. Сонымен бірге тілдік таңбалар қоғамдағы әлеуметтік, мәдени, саяси өзгерістердің айқын көрсеткіші – индикаторы ретінде де танылады. Яғни тілдегі құрылымдық, семантикалық немесе прагматикалық өзгерістер белгілі бір кезеңдегі қоғамдық трансформациялармен, құндылық жүйесіндегі ауыс-түйістермен тығыз байланысты болып келеді.

Таңбалар белгілі бір мағына мен ақпаратты сақтай отырып, мәдениеттің негізгі элементтерінің бірі болып саналады. Әрбір тілдік таңба қоғамның құндылықтарын, дүниетанымын және тарихи тәжірибесін бейнелейді. Кез келген қоғам дамыған сайын оның мәдениеті де өзгеріске ұшырайды, бұл ең алдымен тілде байқалады. Мәдени трансформация кезінде кейбір таңбалар жаңаша мәнге ие болады немесе бұрынғы мағынасын өзгертуі мүмкін. Тілдік таңбалар арқылы ұлттың мәдени ерекшеліктері ұрпақтан-ұрпаққа беріледі.

Қазіргі әлемде жаһандану мен мәдени алмасу процестері көптеген тілдік таңбалардың өзгеруіне себепші болып отыр. Тілдік таңбалар – мәдениеттің өзгеруін бейнелейтін негізгі элементтер. Олар қоғамның тарихи, әлеуметтік және мәдени процестерін көрсету арқылы тіл мен мәдениеттің өзара байланысын қамтамасыз етеді. Тілдің таңбалық жүйесін зерттеу арқылы мәдени трансформацияның ерекшеліктерін, халықтың дүниетанымындағы өзгерістерді анықтауға болады.

Сонымен қатар, жастар арасында ұлттық рәміздерді, ру таңбаларын киімдерде, тұрмыстық бұйымдарда қолдану үрдісі ұлттық сананың жаңғыруын көрсетеді. Осы зерттеу жұмысы көне түркі жазуынан бастап, рулық таңбаларға дейінгі таңбалық жүйелердің эволюциясын, олардың мәдениетті танытудағы заманауи рөлін және ұлттық бірегейлікті нығайтудағы маңызын лингвистикалық тұрғыдан қарастырады.

Зерттеудің өзектілігі. Қазіргі жаһандану және мәдени өзара ықпалдасу жағдайында тіл тек қарым-қатынас құралы ғана емес, сонымен қатар мәдени кодтарды сақтау, өзгерту және тарату жүйесі ретінде маңызды рөл атқарады. Тілдік таңбалар мәдениеттің құрылымын қалыптастырып, оның өзгерістерін бейнелейтін басты көрсеткіштердің бірі болып табылады. Сондықтан тілдің

таңбалық сипатын зерттеу мәдени трансформация үдерісін тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

Бүгінгі таңда технологиялық даму, ақпарат алмасудың қарқынды жүруі және түрлі мәдениеттердің өзара әсері тілдің жаңа таңбалық құрылымдарының қалыптасуына ықпал етуде. Бұл процесс тілдік бірліктердің мағыналық өзгерістеріне, кейбір дәстүрлі таңбалардың ұмытылуына немесе жаңа мәнге ие болуына әкеледі. Осы тұрғыдан алғанда, тілдің мәдениетті трансформациялаудағы таңбалық сипатын зерттеу ұлттық болмысты, дүниетанымдық ерекшеліктерді сақтау және жаңарту мәселелерін қарастыру үшін маңызды.

Қазақ тілінің таңбалық жүйесіндегі өзгерістерді зерттеу қазіргі қазақ қоғамының мәдени динамикасын түсінуге, ұлттық құндылықтардың көрінісін айқындауға және олардың заманауи жағдайдағы трансформациясын анықтауға көмектеседі. Сонымен қатар, зерттеу нәтижелері тіл білімінің, мәдениеттану мен семиотиканың өзара байланысын тереңірек қарастыруға үлес қосады.

Осыған байланысты тілдің мәдениетті трансформациялаудағы таңбалық сипатын зерттеу **өзекті** болып табылады, себебі бұл мәселе тіл мен мәдениеттің өзара әрекеттесуін жаңа қырынан қарастырып, ұлттық және жаһандық деңгейдегі мәдени өзгерістерді түсіндіруге мүмкіндік береді.

Жаһанданудың осындай шарықтау кезеңінің нақты мысалы ретінде еліміздің латын әліпбиіне көшу идеясы мен жаңа «Ұлттық сезім» бастамасын атап өтуге болады. Аталған жаңа үрдістердің түпкі мақсаты – атадан балаға мирас болып қалған, бүгінгі күні бірте-бірте ұмытылып бара жатқан киелі, қасиетті түсініктерді тілдік санада рухани жаңғырту. Қазақ мәдениетіндегі рулық таңбалар мен көне түркі жазулары арасындағы байланысты, олардың таңбалық жүйедегі орны мен қызметін кеңінен талдау, сондай-ақ, «Ұлттық сезім» бастамасы негізінде өткізілген сауалнама нәтижелеріне сүйене отырып, қазіргі жастардың ұлттық символикаға деген көзқарасы мен оны қолдану ерекшеліктерін қарастыру диссертациялық жұмыстың **өзектілігін** айқындай түседі.

Зерттеудің мақсаты. Бұл зерттеудің басты **мақсаты** – тілдің таңбалық жүйесі арқылы мәдениеттің трансформациялану заңдылықтарын анықтау, тілдік таңбалардың әлеуметтік-мәдени өзгерістерді бейнелеудегі рөлін айқындау және олардың мағыналық динамикасын талдау.

Зерттеу барысында аталған мақсатқа жету үшін төмендегідей **міндеттерді** шешу көзделді:

- тіл мен мәдениетті ақпараттық-семиотикалық таңбалар жүйесі ретінде қарастыру;
- зерттеу тақырыбына сәйкес трансляция, мәдени құрал, тілдік код-мәдени код-ұлттық код секілді негізгі түсініктерге сипаттама беру;
- тілдік таңбалардың мәдениетпен өзара байланысын, олардың тарихи дамуын және қазіргі заманғы өзгерістерге бейімделуін зерттеу;
- көне түркі жазуы мен руникалық таңбалар сабақтастығын ұлттық рухани (тілдік) және материалдық мәдениет үлгілері- ру таңбалары негізінде

лингвистикалық тұрғыдан сипаттай отырып, олардың (рулық таңбалар) ұрпақтан-ұрпаққа жеткен тілдік-мәдени код екендігін дәйектеу, қазақ тіліндегі таңбалардың мәдени өзгерістерге қалай ықпал ететіні мен олардың ұлттық бірегейлікті сақтаудағы рөлін қарастыру;

- таңбалар-мәдениетті танытудың заманауи құралы екендігін «Ұлттық сезім» бастамасы аясында өткізілген эксперимент нәтижелері арқылы талдау.

Диссертацияның **зерттеу нысаны** – қазақ халқының рулық таңбалары, көне түркі жазуы және тілдік таңбалардың мәдени трансформация үдерісіндегі рөлі мен қызметі.

Зерттеу пәні – Тілдің таңбалық жүйесі -мәдениетті трансляциялау құралы.

Зерттеудің теориялық маңыздылығы тіл мен мәдениеттің өзара сабақтастығын таңбалық жүйе арқылы қарастырумен анықталады. Тілдің таңбалық сипаты ұлттық мәдени кодты қалыптастырушы жүйе ретінде сипатталып, көне түркі жазуы мен рулық таңбалардың мәдениетпен байланысы алғаш рет лингвистикалық тұрғыда кешенді зерттелді. Жұмыс нәтижелері семиотика, этнолингвистика және лингвомәдениеттану ғылымдарының теориялық негіздерін толықтыра түседі.

Зерттеу жұмысының **теориялық және әдістемелік** негізі.

Зерттеудің теориялық маңыздылығы тіл мен мәдениеттің өзара сабақтастығын таңбалық жүйе арқылы қарастырумен анықталады. Тілдің таңбалық сипаты ұлттық мәдени кодты қалыптастырушы жүйе ретінде сипатталып, көне түркі жазуы мен рулық таңбалардың мәдениетпен байланысы алғаш рет лингвистикалық тұрғыда кешенді зерттелді. Жұмыс нәтижелері семиотика, этнолингвистика және лингвомәдениеттану ғылымдарының теориялық негіздерін толықтыра түседі.

Зерттеу жұмысының **теориялық және әдістемелік** негізі мынадай еңбектерге сүйенілді: семиотикаға арналған шетел ғалымдарының еңбектері (Фердинанд де Соссюр, Ч. С. Пирс, Р.Барт, Ю. Лотман, У. Эко, Э. Сепир, Ч.У. Моррис, Мустафин А. А., Д. Попова, О. Ақсөкпәкі, З.Самашев, Н.Базылхан, С.Самашев А.Ысқақов, Р. Сыздықова, Ш. Сарыбаев, А. Сейдімбек, А. Вежицкая, О. Р.Аверина, Н. М.Байков, Э.Кассирер, О. Р.Аверина, Б.Н. Майков, Н. Т. Кремлёв, Ю.П.Тен, Л.А.Уайт, А.Ф. Лосев, М.Фуко, Ч.У Моррис, Д.Гарсия), тіл және мәдениеттің ара қатынасы туралы (Қ. Жұбанов, А.Ысқақов, Р.Сыздықова, Ш.Сарыбаев, Б.Базылхан, А.С.Кармин, Е.С.Новикова, Ж.Манкеева, Ф.Оразбаева, А.Салқынбай, Р.Авакова, И.П.Сусов, Г.Қ.Камешева, А.Айталы, С.Темирбеков, Д. Эверетт, Ф.Бродель, В.С.Степин, Дубровский А.Н., В. М. Межуев, А.П.Садохин, Дэцидэма, С..В Будаева, С.Г.Тер-Минасова, В.А.Маслова, А. А.Волков, Д.Гарсия, С.Темирбеков, В. В. Красных, В. Н.Телия, Н.Уәли, М. Арын), тілдік және мәдени код туралы (А. А.Бувеч, Н.Лав, Ф. Н. Гукетлова, Т. В. Цивьян, Н.И.Толстой, С.М.Толстая, М. Л.Ковшова, М. В. Пименова, Р. Барт, А.П. Мынбаева, А.Б.Кудасбекова, В.Н.Телия, О.О.Селіванова), жазу тарихына қатысты зерттеулер (А.Сейдімбек, Ғ. Айдаров, Ә.Құрышжанов М.Томанов, С.Аманжолов, А.Аманжолов, О.Сүлейменов, Сартқожаұлы, М. Ескеева), қазақ ру таңбаларының жүйесі, Орхон-Енисей жазба ескерткіштері, руникалық жазулар және ұлттық мәдени кодтың қалыптасуы мәселелері бойынша зерттеулер жүргізген отандық ғалымдар (Н.А.

Аристов, М.Кашқари, А. Байтұрсынұлы, Қ. Жұбанов, М. Тынышбаев, С. Аманжолов, Ә. Қайдар, А.Аманжолов, О.Қожанұлы, Е. Қажыбек, С. Жанғабылов, Т. Омарбеков, А. Мектептегі, Ш.Сейітханұлы, С.Самашев, О.Сүлейменов, Қ.Сартқожаұлы, М. Ескеева, А.Д.Мусаев, В.С.Ольховский, А.Е.Алимбаев, С.Қасиманов, Ә.Марғұлан, В.В.Востров, М.С.Мұқанов, В.З. Тулумбаев.), киімдегі жазу (Ю.Н.Караулов, Ф.Котлер, М.Н.Михайлова, А.А. Васильев, О.Е.Ионова, А. Е. Евремова).

Зерттеудің дереккөздері. Зерттеудің дереккөздері тілдік таңбалардың мәдени трансформация үдерісіндегі рөлін талдауға мүмкіндік беретін теориялық материалдардан тұрады. Лингвистика, семиотика, мәдениеттану бойынша ғылыми еңбектер, тіл мен мәдениеттің өзара байланысы, тілдік таңбалардың қызметі, мәдени трансформация үдерістері туралы зерттеулер, қазақ және әлемдік ғалымдардың тілдік таңба мен мәдени кодтар туралы еңбектері (мысалы, Ф. де Соссюр, Ч. Пирс, Ю. Лотман, В.Н. Телия, А. Байтұрсынұлы, Қ. Жұбанов, М. Тынышбаев, А. Сейдімбек, Ғ.Айдаров, Ә.Құрышжанов, М.Томанов, С.Аманжолов және т.б.), тарихи мәтіндер, көне түркі жазба ескерткіштері, қазақ тілінің түсіндірме сөздіктері, «Ұлттық сезім» бастамасы негізінде өткізілген сауалнама материалдары, сауалнамаға қатысқан респонденттердің жауаптары, ұлттық рәміздер мен ру таңбалары бейнеленген киімдердің, тұрмыстық бұйымдардың суреттері.

Зерттеу әдістері. Жұмыста алынған мәліметтерді түсіндіруге, оларды жүйелеуге бағытталған бақылау, сипаттау, талдау, салыстыру және салғастыру секілді жалпы ғылыми әдістер қолданылған.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы. Тілдің мәдени эволюциясындағы таңбалар (руникалық таңбалар, рулық таңбалар, символдар, жазу) – мәдениетті дамытудың құралы әрі тілдік-мәдени кодтың негізінде ұлттық кодты қалыптастырушы. Бұл зерттеу тіл мен таңбалар жүйесінің өзара байланысын және олардың ұлттық мәдениеттегі орнын жаңаша қырынан қарастырады. Ғылыми жаңалығы төмендегі аспектілермен сипатталады:

1.Көне түркі жазуы мен рулық таңбалар арасындағы байланыс алғаш рет кешенді лингвистикалық тұрғыда зерттелді. Бұған дейінгі зерттеулер тарихи және мәдени аспектілерге басымдық берсе, бұл жұмыс таңбалардың тілдік құрылымын, олардың жүйелілігі мен рөлін талдауға бағытталған.

2.Таңбалардың ұлттық сәйкестілік қалыптастырудағы рөліне жаңа көзқарас ұсынылды. Қазақ жастарының рулық таңбаларды киімдерінде, тұрмыстық заттарында қолдануы мәдени жаңғырудың белгісі ретінде қарастырылып, бұл үрдістің семиотикалық маңызы анықталды.

3.Қазақ рулық таңбаларының тілдік таңбалармен ұқсастығы анықталды. Ру таңбаларының дыбыстық-мағыналық сәйкестіктерін, олардың түркілік руникалық жазумен сабақтастығын айқындайтын жаңа теориялық тұжырымдар жасалды.

4.Этнолингвистикалық тұрғыдан таңбалар мен жазулардың ұлттық мәдениетті сақтаудағы қызметі сарапталды. Бұған дейін таңбалар негізінен тарихи және этнографиялық аспектіде қарастырылған болса, бұл зерттеуде

олардың тілдік және мәдени коммуникациядағы қызметі тереңдетілген талдауға түсті.

5. Көне түркі жазуы мен руникалық таңбалар сабақтастығы ұлттық рухани (тілдік) және материалдық мәдениет үлгілері (ру таңбалары, қолөнер, ою-өрнек) арқылы сипатталып, таңбалар - мәдениетті танытудың заманауи құралы екендігі «Ұлттық сезім» бастамасы аясында өткізілген эксперимент нәтижелері негізінде талданды.

Жүргізілген сауалнама қорытындылары қазіргі киімдердегі жазу үлгілерінің тарихи рухани құндылығымыздың трансляциялануына орай жаңаша форматқа ие болып, тілдік-мәдени кодымызды анықтаушы, өзін-өзі танып бағалаушы, ұлттық болмысымызды өзгеге танытушы құрал қызметінде жұмсалатындығы дәлелденді.

Бұл зерттеудің нәтижелері тіл білімі, этнография және мәдениеттану салаларында таңбалардың рөліне жаңаша көзқараспен қарауға мүмкіндік береді.

Ғылыми жұмыстың практикалық мәні. Зерттеу жұмысында алынатын нәтижелердің маңыздылығы мен қажеттілігі қолданбалы сипатында. Зерттеу нәтижелерін әлемді қабылдаудың аксиологиялық және когнитивтік моделі, тіл мен мәдениеттің арасындағы тілдік-мәдени ұқсастықтар мен айырмашылықтарды анықтау мақсатында, зерттеулердің кешенді әдістемесін (лингвистикалық, танымдық лингвистикалық) жасауда, тілдік-мәдени кодтың ұлттық кодты қалыптастырудағы қызметін зерттеуде пайдаланады.

Зерттеу жұмысының негізгі тұжырымдары, қағидалары мен қорытындылары лингвистикалық циклды қамтитын «Этнолингвистика», «Лингвомәдениеттану», «Когнитивтік лингвистика», «Мәдениетаралық коммуникация» «Мәдени қатысымның теориясы мен тәжірибесі» бұл бағыттағы тұжырымдар мен теориялық негіздер оқу пәндерінің мазмұнын жаңғыртуда, сондай-ақ тіл мен мәдениеттің өзара байланысын, қазіргі заманғы мәдениетаралық коммуникация үдерістерін зерттейтін арнаулы курстарды құрастыру, жетілдіру және жаңарту барысында тиімді қолданылуы мүмкін.

Мұндай курстар білім алушылардың лингвомәдени құзыреттілігін қалыптастыруға, әртүрлі мәдени ортада еркін бағдар табуға, тіл мен мәдениет арасындағы тығыз байланысты түсінуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар, олар заманауи жаһандық үрдістерге бейімделген білім беру мазмұнын жасауда маңызды рөл атқарады.

Қорғауға ұсынылатын негізгі тұжырымдар:

1. Тіл – мәдениетті таратудың ең маңызды құралы, рухани байлықты трансляциялаушы, яғни тілдік таңбалар жүйесінің ерекшеліктері мен мүмкіндіктерін пайдалана отырып, рухани құндылықтарды ұрпақтан-ұрпаққа жеткізудің басты құралы;

2. Тіл мен мәдениет – ақпараттық-семиотикалық таңбалар. Тіл – қоғамда қарым-қатынас пен танымдық қызмет құралы ғана емес, ұғым мен тілдің, мәдениеттің жиынтығынан құралған, қоршаған әлем жайында жан-жақты мәлімет беретін ұлттық мәдени код пен мәдени ақпараттар көзі;

3. Тілдік код пен мәдени код – тарихи өзара сабақтас, ортақ мақсатқа бағытталған куммулятивті құбылыс;

4. Қазіргі қазақ қоғамында таңбалардың қайта жаңғыруы – ұлттық сана мен мәдени жаңғырудың бір көрінісі және қазіргі заманғы әлеуметтік-коммуникативтік мәдениеттің трансляторы.

Зерттеудің апробациясы.

Диссертация жұмысының нәтижелері отандық және шетелдік ғылыми-зерттеу мекемелерінде, жоғары оқу орындарында талқыланды: Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті Филология факультетінің Қазақ филологиясы кафедрасы (докторанттарға арналған «Ғылыми танымдық жұма» (2021 ж.), Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің М.Ақмулла атындағы Башқұрт мемлекеттік педагогикалық университетімен бірлесе ұйымдастырған «Түркі филологиясының өзекті мәселелері» атты дәстүрлі онлайн ғылыми семинары (2022 ж.).

Зерттеудің жариялануы мен мақұлданыуы:

Диссертацияның негізгі бөлімдері бойынша 8 мақала жарияланды.

Scopus ғылыми деректер базасына кіретін журналдарда жарияланған еңбектер:

1. «Language is a Symbol System that carries Culture» // International Journal of Society, Culture & Language. P.1-12, <https://doi.org/10.22034/ijscsl.2022.562756.2781> Процентиль - **86%**, Q1

2. «Language symbols for conveying culture», Xlinguae - Q1, Volume 16 Issue 1, January 2023, Процентиль - 87%, Q1, DOI: 10.18355/XL.2023.16.01.08, Қосалқы авторлар: Zh Tektigul, S. Sadykova, A. Trusheva, A. Orazova.

3. «Phytonyms of the Kazakh steppe reflecting the culture and sacred awareness» Eurasian Journal of Applied Linguistics, 9(2) (2023) 142-150, Процентиль - **85%**, Q1, <http://dx.doi.org/10.32601/ejal.902012>; Қосалқы авторлар: Sadirova K. K., Tektigul Zh. O., Abdirova Sh. G., Islamgaliyeva V. Zh., Zhazykova R. B., Sydyk P. S.

ҚР ҒЖБ Ғылым және жоғары білім саласындағы сапаны қамтамасыз ету комитетінің ғылыми қызметтің нәтижелерін жариялау үшін ұсынылатын басылымдарда жарық көрген еңбектер:

1. Тіл мәдени құндылықтарды тасымалдаушы құрал ретінде // «Қазақстанның ғылымы мен өмірі» халықаралық ғылыми журнал. №7/2, 2019, 312-317 б.

2. The influence of interlingual links on the lexico-grammatical structure of Turkic languages // «Қазақстанның ғылымы мен өмірі» халықаралық ғылыми журнал. №9/2, 2019, 358-361 б.

3. Жаһанданудың тіл мен мәдениетке ықпалы // «Қазақстанның ғылымы мен өмірі» халықаралық ғылыми журнал. №12, 2020, 825-829 б.

Халықаралық конференциялардың жинақтарында жарияланған еңбектер:

1. Тіл мәдениетті трансляциялау құралы // «Қазақстандағы көптілдік білім берудің өзекті мәселері» атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясының материалдары, Ақтөбе, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, 24 сәуір, 2019 жыл;

2. Language as a means of delivering the cultural values // Материалы XVII Международной научно-практической интернет-конференции «Проблемы и перспективы развития современной науки в странах Европы и Азии», Украина, Переяслав-Хмельницкий, Переяслав-Хмельницкий

государственный педагогический университет имени Григория Сковороды,
30 июня, 2019 г.

Зерттеу жұмысының құрылымы мен көлемі: Диссертация кіріспеден, екі тараудан, қорытынды және пайдаланылған әдебиеттер тізімінен, анықтамалар мен қосымшалардан тұрады. Ғылыми жұмыстың жалпы көлемі 161 бетті құрайды.

**Отандық ғылыми кеңесші,
филология ғылымдарының докторы,
Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік
университетінің профессоры**

